

'Teklimakan', 'Tarim' d'egen
Nam Heqqide
Mulahize

Kurban Wali

قۇربان ۋەلى

Washingtonda Tuluqlap Teyyarlandi

2017- 5

‘Teklimakan’, ‘Tarim’ d’gen Nam Heqqide Mulahize

-----Bu maqalining deslepqi originali <ürümchi kechlik géziti> ning
1987 -yil 23 – Séntebir sanigha bésilghan-----

Tengri taghlirining jenub teripide sherqtin- gherbke uzunliqi ming kélométir, shimaldin- jenubqa kengliki töt yüz kilométir kélidighan chong qumluqning nami hazirqi zaman uyghur tilida ‘Teklimakan’ dep atilidu. Bu chong qumluqta, gherbiy jenub we gherbiy shimal tereptiki taghlardin èqip kelgen chong-kèchik èqinlardin hasil bol -ghan bir ulugh derya bar, bu derya ikki ming bir yüz kilométir y’eraq -liqqiche èqip b’erip Lopnur kölige quyulidu, bu ulugh derya ning nami ‘Tarim’ dep atilidu.

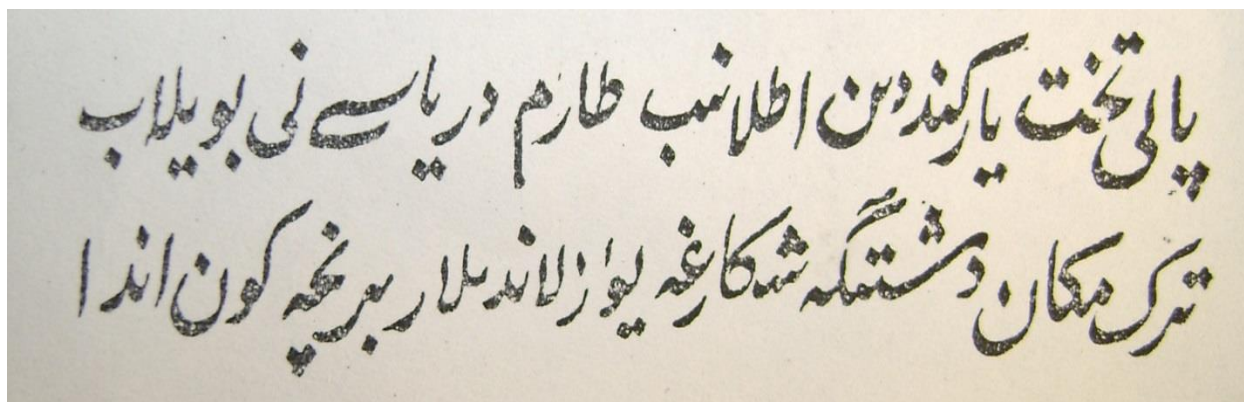
Teklimakan, Tarim dégen bu ikki namning til menbesi heqqide, otturigha qoyghan kóz qarashlar we aghzaki bes- munaziriler nahayiti köp, emma maqala élan qilip, dézil - ispat körsetkenler yoq.

Teklimakan dégen nam heqqidiki oxshimighan kóz qarashlarni yighip kelse sekkiz xil:

- (1) Teklimakan dégen ‘Tek’ bilen ‘Makan’ din tüzülgen Uyghur - che söz, menisi ‘üzümlük yurt’ .
- (2) Teklimakan dégen Parsche söz, Parische ‘tak’ (üzüm) bilen Erebche ‘makan’ (yurt) tin tüzülgen, menisi ‘Üzümlük yurt’.
- (3) ‘Teglimakan’ ning menisi qum tégide qalghan makan.
- (4) Teklimakan dégen qedimki Türkche ‘Tak- lamakan’ din kelgen, menisi qum déngizi.
- (5) Teklimakan dégen ‘Takilamagen’ depmu atilidu, menisi ‘barsa kelmes jay’. Bu kóz qarashni Xitay ziyalilirining tewisiye qilidu, buninggha egishidighan Üyghur ediplerimu bar.
- (6) Teklimakan dégen ‘Tehtimakan’ dégen Erebche sözdin kelgen, menisi ‘tégi makan’.
- (7) Teklimakan dégen ‘Eslimakan’ depmu atilidu.
- (8) Teklimakan dégen ‘Terki- türkan’ dégen sözdin kelgen, menisi ‘qedimqi Türkler tashlap ketken makan’.

Tarim dégen nam heqqidimu munazire köp, belki Xitay ediplirini dorap ‘ tarim dégen yügensiz at’ dégen menini bildüridu dep tebir béridighan Uyghur edipler köpiyip qaldi, emma dézil-ispat qoyup maqala yazghanlar yoq.

Men **Teklimakan** we **Tarim** dégen ikki nam heqqidiki tetqiqatimni töwendiki tékisttin bashlighan:

Yoqarqi tekistte **Pa'i text yarkendin atlanib tarm deryasi ni boylab terk makan deshtige shikarghe yuzlendiler bir nechche kün anda** dēgen sözler bar.

Bu tēkist Xotende ötken mesh'hur edip Molla Ismetulla Binni Molla Németulla Müjizi miladi 1854- yili (hijiri 1271- yili) yazghan <Tewarixiy Musiqyun> (Muzikichilar Tarixi) dēgen Uyghurche qol-yazmining 41- betide bayan qilinghan bir qisqa hēkaye . Bu hēkayida, padishah Sultan Abdirishitxanning talantliq muzikant Amannisa xangha qandaq ashig bolup qalghanliqi teswirlengen.

<Tewarixiy Musiqyun>diki bu tēkisttin melum bolghan pakitqa asaslanganda, hazirqi zaman uyghur tilidiki **Teklimakan** dēgen söz buningdin 132 yil burun '**terk makan**' dep qollinilghan. **Tarim** dēgen söz hazirqi bilen oxshash qollinilghan.

<Tewarixiy Musiqyun> diki **terk makan** dēgen söz '**terk**' bilen '**makan**' din tüzülgen bolup, uning menisi 'tashlinip ketken makanlar' dēgendin ibaret idi. Bu atalghugha kēyinki zamanlarda Chaghatayche süpet yasighuchi ulanma 'li' qoshulup '**terkli - makan**' dēpmu qollinilghan, emma janliq tilda yenila '**teklima - kan**' dep teleppuz qilinip kelgen.

Arxeologlar **Teklimakan** dep atalghan chong qumluqtin qedimqi

zamandiki yurt-makan xarabiliri bayqighanliqi hemmimizge ayan, bu, del qedimqi zamanda insanlar shiddetlik tebi'i hadisige ten b̂erip (emeliyettimu, insaniyetning tebi'i hadise aldida teqdirge ten b̂erishtin özge amali yoq.) makanlirini tashlap ketkenlikining ispatidur.

Miladidin burun, Tengritaghning Jenub teripidin ötken seyyahlar ŷezip qaldurghan tarixiy xatiriler bar, emma ularning héchqaysi

hazirqi '**Teklimakan**' dek bundaq chong qumluqning barliqini tilgha almighan. Shundaq perez qiishqa boludiki, miladidin burun 200-yillardin mildi 200-yillarghiche bolghan 4 esir ichide, bundaq chong **Teklimakan** yoq, bu rayondiki sheher döletlirini téxi qum basmighan.

Tarixiy xat̂erilerdin qarighanda, miladidin burun Tarim oymanliqida 36 shehr d̂öliti bolghan, k̂eyin u tereqqi qilip 50 tin ashqan. Uning köpünchisi milady 5-7-esirlerdin k̂eyin mewjut emes, u yurtlarni alliqachan qum basqan.

Miladi 13- esirde ötken Italiyelik seyyah Mark Polo sayahet xat̂eri - side bir chong qumluqning ismi bar, uni '**Lop qumliqi**' d̂ep atighan.

Tarim d̂eryasi heqqide, miladi 3- esrde ötken Yunanliq Joghra - piye alimi Ptolmi Tarim deryasini '**Uyghardés Deryasi**' dep atighan.*

* Proaéssor Géngshimin terjime qilghan <Yunan - Latin Yazghuchilirining Yéraq Sherq Heqqidiki Xatirilirini> Zhongxua kitabchiliq idarisi 1987-yil neshri 33-bet.

Xen sulalisi dewride (miladidin burun 206- milady 220-yillarda) seyyahlar yazghan xatirilerde '**deryaning èqishigha qarshi mangduq**' d̂egen teswirlerning bolghanliqidin qarighanda, bu rayonda bir chong deryaning barliqi melum, emma héchkim u deryaning

namini atimighan. Shundaq perez qilishqa boludiki, ular éytqan bu **'derya'** del Tarim deryasi ikenliki éniq.

Miladi 5- esirlerde yézilghan <Budda Elliri Xatirisi 佛国记 > de **Tarim** deryasining nami **'qum derya'** (沙河) dep atalghan. Miladi 700 - yillarda yézilghan <Shuenzangning Terjimehali > da Tarim deryasining nami **'aqar qum'** (流沙河) dep atalghan.

Milady 11- esirde yézilghan <Türkiy Tillar Diwani>da **Tarim** dengen derya ismi bar. Bu sözni mutexassisler **'Tèrim'** dep transkripsiye qilghan. Uningda bérilgen tebirlerdin qarighanda:

(1) Uyghur chégrisidiki (qaraxaniylar bilen Küsern xanliqining chégrisidiki) 'Kucha' dengen yurtning yénidki bir jayning ismi **'Tèrim'**, u yerdin éqip ótidighan deryaning ismimu **'Tèrim'**, bu derya etrapidiki tèrilghu rayonliri we bashqa kökl -maydanliqning ismi **'üsmi tèrim'** dep atilidu.

(2) **'Tèrim'** Köl we qumluqlargha quyulidighan deryaning éqiniliri.

(3) **'Tèrim'** shahzadilargha, bolupmu Eprapsiyap ewladidin bolghan aghicha- xènimlargha we ularning ulugh-ushshaq balilirigha xas söz. Xaqan oghulliridin bashqa her qanche yuquri mertiwide bolsimu, ulargha ishilitilmeydu. Xan ewlatliridin bolghan aghicha- xènimlar gha unwan ornida **'Altun Terim'** dengen söz ishilitilidu. *

*Uyghurche <Türkiy Tillar Diwani> 1-tom 514-betke qarang.

Zanimimizda Lopnur köli rayonidiki tebi'l mehelligerde yashaydighan Uyghurlar **Tarim** deryasinimu, uning etrapidiki **'Tèrim'** nimu **Tarim** dep ataydu.*

*men 1986-yili Yaponye qatarliq döletler birlikte oyushturghan Duxandin (dunxuangdin) Lopnur köli rayonighiche bolghan da'iridiki shorluq deshti - chöl, chatqallilarda saqlinip qalghan qedimqi yurt xarabilirige sayahet yoli échish éhtimalliqini tekshüridighan bir ilmy tetqiqat guruppigha qatnashqan idim. Bu guruppa Mirenge yétip kelgende, men u Jayda yashaydighan Uyghurlarni ziyaret qilghan. Miren dègen mehelle Uyghur yurtliri - din Tibet , Gensu, Ching'xeylerge ötidighan chéragha jaylashqan, joghrapiye jehettin Uyghur Aptonom Rayonining Charqiliq nahiyisige tewe, emeliyette Xitay Armiyisining 36 – ishlepchiqirish-qurulush polki igelliwalghan yurt iken. Bu yurtta yashydighan Uyghurlar ning sani yildin-yilgha azlap, shu waqitta aran yüzdek Uyghur qalghan iken.

Lopnur köli rayonidiki Miren, Qaraday, Arghan, Tikenlik dègen tebi'i mehellede yashaydighan Uyghurlar Lopnur shiwiside sözlshidu. Ular her yili etiyaz peslide **Tarim** deryasigha sel kèlip, tashqinda sugha qan'ghan yerlerge bughday chéchip qoyup qaytip kèlip, küzde bèrip hosulini yighiwalidiken. Ular **Tarim** deryasinila emes, **Tarim** deryasi buyidiki tèrilghu yerlenimu **Tarim** dep ataydiken. Mirenlikler manga sözlep bergèn hékayilardiki **... tarimgha bariw bughday tariw ...** dègen bayanliri téxiche ésimde...

* * * * *

Mining **Teklman** , **Tarim** dègen ikki nam heqqide izlen'genlirim we èlip barghan mulahizilirim yuqarqilardin ibaret. Yighip èytqan - da, men bu **Teklman** , **Tarim** dègen ikki atalghuni miladi 1854-yili yèzilghan <Tewarixiy Musiqyun> (Muzikichilar Tarixi) dègen qolyazmidin bashqa kitabta uchratmidim.

Men bu heqte èlip barghan tetqiqatirimning netijisi shu boldiki, **Teklimakan** dègen söz **Terkmakan** din kelgen, uning manisi **tashlinip kètilgen yurtlar** dègendin ibaret. **Tarim** dègen söz Uyghur tilida yüz yildin buyan özgermigen, bu sözning **Tèrim** dègen menisimu bar.

Mining qarishimche, **Tekliman** , **Tarim** dëgen atalghuni mutexes - sisler dawamliq tetqiq qilishi kérek. Eger héchkim men otturigha qoyghan tehliil we déлил–ispattin bashqa yéngi ispat körsütüp, men chiqarghan yekün qimmitini yoqatmaydu.

Bu maqalining deslepki originali "ürümchi kechlik géziti" ning 1987 -yil 23 – séntebir sanida bésilghan . 1992- yili 7-ayda Amrikining Ėlinoy shitati Karbondal sheherchiside qaytidin retlengen. 2005- yili washigton alahide rayonida toluqlap yëzilghan, 2017-yili neshirge teyyarlanghan.

Aptorning Qisqiche Terjimehali

Aptor:

- ★ Kurban Wali, Musteqil Tetqiqatchi
- ★ 2012 – yili Amérika Erkin Asiya Radiosidin aramgha chiqqan

Tetqiqat Da'irisi:

- ★ Türkiy- Xitay- Hindi- Yawropa Til - Medeniyetliri Buyiche Sélishturma Tetqiqat

Kespiy Bilim:

- ★ 1979 - 82 – yillarda Béyjing Uniwérsiti Jenubiy Asiya Inistoti aspirantlar sinipining Sansikirt kespini püttürgen
- ★ 1972 - 75 - yillarda Shi'en Gherbiy-Shimal Unwérsiti Tarix Pokoltéti Arxéologiye kespini püttürgen (Shi'en, Yen'en, Dunxuang, Turpan, Méren qatarliq jaylarda praktika körgen)

Elge Tonush Kitabliri:

- ★ 1986 <Bizning Tarixy Yéziqli -rimiz> (maqalilar toplimi)
- ★ 1987 <Qizil Ming'öy Resimliri Hé kayisi>
- ★ 2015 <Uyghur Tarixidiki Höner-Téxnika> (Ekitab)

Xitay hökümiti bergen "sherep - unwan" lar:

- ★ 1988 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon derijilik Munewwer Mutexassis>
- ★ 1987 <Shinjangdiki Qedimqi Yéziqlarning Sirliq sariyini Achqan kishi> ('Xleq Géziti' 1987-yil 1-ay 23-küni)
- ★ 1986 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon Derijilik Töhbidar Pen – téxnika Xadim> ...

Jam'iyettin Inkaslar:

- ✪ Aptor 1981-yili élan qilghan <TianShan dégen nam heqqide mulahize> dégen maqaligha qarita, Xitay hökümiti cheklrsh buyruqi chiqarghan, hazirghiche emeldin qaldurmidi.
- ✪ Aptor 1983 - yili teyyarlighan <Mehmud Qeshqeri Mazirini Arceologiyeye - Tekshürüş Doklati> Aptonom Rayonluq Hökümet teripidin testiqlinip, meblegh ajritilip 'Mehmud Qeshqeri Maziri' bina qilinghan.
- ✪ Aptor 1989 – yili <Bughraxanlar Tezkirisi> ni neshir qilishda Aptonom Rayonluq Partkomning 'Qedimqi qolyazmilarni özgeritip neshir qilish' dégen mexpi buyruqigha emel qilmighanliqtin Xitay hökümiti 1990- yili 'Barin Topulingini qozghatti' dep qarilighan.
- ✪ Aptor 1988- yili qedimqi Uyghurche qolyazmilardin retlep, tehrirlep neshir qildurghan <Uyghur Höner-Kesip Risaliliri> dégen kitabni Xitay hökümiti 2001 - yili 5 - ayda Qeshqerde chong yighin échip köydürgen.

Xizmet tejribisi:

- ✪ 1998---2012 Amérika ErkinAsiya Radiosida Anglatquchi
- ✪ 1986---1992 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Qedimqi Eserler Rehberlik Guruppisi ezasi, Ishxana mudiri, Bash tehrir, Shinjang Uniwersiti Aspirant yétekchisi
- ✪ 1975— 1986 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Muzéyida Arxéolog
- ✪ 1962—1972 Bayighulin Oblastliq Hökümette terjiman

Yurti:

1946 – yili 12 – ayning 25 – küni Cherchende yipek yolidiki karwan ailiside tughulghan